

«ЇДЕ, ЇДЕ ЗЕЛЬМАН»
(до питання генези одного ігрового персонажа)

У статті розглядається питання збереження в традиційній ігровій практиці давніх світоглядних уявлень. Основна увага звернена на присутність в українському ігровому фольклорі персонажів фракійського (кельтського) походження.

Ключові слова: ігровий фольклор, міфологія, шлюб, етноісторія, слов'яни, фракійці, Зельма, Дана.

Український фольклор зберіг багато онімів, які не прочитуються з позиції сучасної лексики. Окремі лексикологи часто пробують пояснити це з позицій архаїчної слов'янської лексики, навіть не запідозрюючи при цьому, що насправді ці архаїзми – слова, які й до цього часу добре почуваються в інших сучасних мовах, бо належать саме до їх пралексичного фонду. Особливо багато таких в ігровому фольклорі. Нам уже доводилося робити реконструкції ігрових персонажів «Цибаби», «Подоляночки», «Вородая». Сьогодні торкнемося ще одного – «Зельмана» – можливо, найзагадковішого і, як нам видається, найнедоступнішого з погляду тієї ж таки слов'янської лексики. Розгляд його з цього погляду приводив учених до хибних висновків. Екскурси в українську історію та побут давали начебто легку розгадку, тому не викликали значних дискусій навіть із тими вченими ХІХ ст., які допускали інший зміст цього образу. Приводом для наших студій над цим образом став системний аналіз української міфології на палеонтологічній основі. В системі головних тенденцій формування міфологічної системи на українських землях в епохи бронзи – раннього заліза знаходиться простора етноісторична основа й для цього персонажа.

Гра виконувалася навесні і піднімала властиву для цього календарного періоду шлюбну тему. В місцях її виконання вважалася гаївкою. Текст її такий:

*Їде, їде Зельман,
Їде їде, його брат,
Їде, їде Зельманова,
Вся їхня родина..
Чого хоче Зельман,
Чого хоче його брат,
Чого хоче Зельманова,
Вся їхня родина?
Дівки хоче Зельман,
Дівки хоче його брат,
Дівки хоче Зельманова,
Вся їхня родина..
На який ґрунт Зельман,*

*На який ґрунт його брат,
На який ґрунт Зельманова,
Вся їхня родина..
На вівсяний, Зельман,
На вівсяний його брат,
На вівсяний Зельманова,
Вся їхня родина..
А ми панни не маємо,
На такий ґрунт не даємо.*

Як бачимо, в тексті гаївки Зельман з усією родиною, до складу якої входять його брат і Зельманова, виїжджає по дівку, в деяких варіантах – по Дану. Свого він не отримує, бо громада не погоджується віддавати панну і проганяє всю його родину. Причини такого поводження з заїжджою родиною різні варіанти пісень визначають по-різному: «ми Жельмана не знаємо, йому дани не даємо», «а ми панни не маємо, на такий ґрунт не даємо», «а ми панну маємо, на той хліб не даємо», «ми кралою маємо, на такий хліб не даємо» (на вівсяний або ячмінний), «ми кралою маємо, на такий ґрунт не даємо» (на «малайний», «на жидівський ґрунт»)¹. Колізія, як бачимо, лежить в етнічній площині. Аборигени не сприймають або самого Зельмана, або ж особливостей його побуту. На цьому протиріччі з часом виникають нові смислові опозиції. Зельманів ґрунт отримує тлумачення «жидівського» чи «малайного». Такі зміни спровокувало ім'я персонажа, яке своїм звучанням нагадувало жидівські прізвища. Тому, коли в окремих текстах Зельман їде за Даною, а в інших за корцем, Володимир Гнатюк а за ним і Степан Килимник переносять це на історичний ґрунт часів Гетьманщини. Поїздку Зельмана вони розглядають як поїздку жида-орендаря за даниною, а походження сюжету пояснюють тим, що в XVI – XVII ст. польська влада з метою окатоличення українців здавала православні церкви на їхніх землях в оренду жидам-орендарям. Відтак селяни мусили платити, щоб посвятити паску, повінчатися, охрестити дитину². Одначе формування сюжету гаївки саме на цих реаліях спростовує той факт, що на території Чехії та Словаччини, де подібної залежності не існувало, «Зельман» відомий ще з XV ст.³ В цей час ще не існувало кабальної залежності від орендарів і серед православного українського населення, тому мігрувати на ці території з українських земель гаївка не могла також. Не зовсім умотивована й поїздка по данину всією родиною. Мусив мати місце явно інший сенс цієї поїздки.

Головний зміст гаївки сумніву не викликає – це етнічно-господарська несумісність Зельмана з населенням, до якого він приїхав по дівку. Склад

¹ Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег, 1959. – Т.2. – С. 172, 174, 175, 176, 177.

² Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег, 1959. – Т.2. – С.179 – 182.

³ Zilynskyj O. Hra na Žalmana a jine lidowe hry o namlouwani nevesty//Časopis pro slovanske jazyky, literature a džjiny SSSR (Českoslowenska rusistika). – 1956. – №2.– S. 261 – 294.

родини, яка примандрувала з ним, нагадує весільну делегацію. Кінною упряжжю всією родиною, за виїмкою батьків, так само як Зельман, зазвичай їздять під час весілля по молоду. Весільний обряд у цій своїй частині відобразив ті суспільно-громадські умови, коли всі мешканці одного поселення були родичами. Оскільки ж шлюб вимагав дотримання родової екзогамії, одруження відбувалися між селами. Відтоді віз із родиною став неодмінним атрибутом весілля.

Головною причиною відмови дати дівчину Зельманові стає вівсяний чи ячмінний хліб. У межах України такий споживали в гірських місцевостях, де пшениця чи жито не досягають. А там, як відомо, і досі проживають нащадки фракійців, на що вказує топоніміка. У такий спосіб гра міфологізує стосунки між двома сусідніми етнічними гілками, які не сходяться між собою в шлюбах через істотні відмінності в побуті.

За археологічними даними на території України мандрівки цілими сім'ями на возах увійшли в побут з епохи бронзи. Саме в цей час відбувалося розселення у межах Європи фракійських племен. Верховне божество фракійців, за свідченням Геродота, називалося Зельма.

А ось щодо їхнього бога Зельми, то до нього, за тодішніми уявленнями, відходили й покійники. Отже, уявленням про нього як божество мусив передувати культ предків. Тож, залежно від того, розглядати Зельму в контексті земного чи хтонічного життя, дівчина, чи то пак Дана, по яку він їде, може сприйматись і як обрядово обумовлена жертва у вигляді дівчини, що її щорічно приносили в дні зелених свят чи на Купала. Степан Килимник подає як наддніпрянський, так і галицький варіант цієї гаївки, після чого стверджує, що вона «була поширена по всіх українських землях»⁴. І все ж вихід за межі українських теренів «на Мазури та в Моравію», на що звертає увагу Омелян Партицький⁵ – прихильник віднесення цієї гри до праєвропейських часів, дає підстави вважати, що на місцях колишнього проживання фракійців вона мала все-таки більшу популярність.

Що ж до історичних коренів «Зельмана», яке вбачали дослідники, то ця гіпотеза дуже вразлива з погляду географічного. Навіть загальноукраїнське поширення цього персонажа явно перебільшене. Один відомий авторові приклад поширення гри на Лівобережній Україні, куди, починаючи з XVII ст., активно переселялися подоляни, не дає підстав для висновку про загальнонаціональне її поширення. До прикладу, на Поліссі про неї не чули. Не інакше, як тільки тому, що фракійський етнічний компонент на цій території відсутній.

Відтак упевнено можемо стверджувати, що Зельман, який згадується переважно в подолян, походить від фракійського бога Зельми. Проте географія його поширення охоплювала не лише центральноевропейські території. Його пошановували греки, в часи Геродота називаючи

⁴ Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег, 1959. – Т. 2. – С. 172.

⁵ Партицький О. Рахманський великдень // Правда, 1867. – С. 87.

Залмоксісом. «Зельмана» грали чехи й словаки⁶. Зельма (Жельма) вважався верховним богом у гетів, які на початку нової ери проживали в близькому сусідстві з праслов'янами. У них за допомогою до Зельмана зверталися дівчата, які прагнули вийти заміж. Невипадково його ім'я збереглося в моравській весільній пісні⁷.

Українська гра «Зельман» виявляє свій вік зафіксованою в ній формою шлюбу. У її тексті є слова: «Їде, їде Зельман, їде, їде його брат, їде, їде Зельманова, вся їхня родина». Як порядок називання спочатку чоловічої частини родини, а потім жіночої, так і жінка одна на двох, бо це «вся їхня родина», свідчать про відображення патріархально-общинних стосунків у сім'ї. Нормою в європейських народів це вважалося на початку I тис. до н.е., бо в його середині Геродот згадує про таке як пережитки в окремих народів. Відтак лише в шлюбну сферу може бути екстрапольовано й фінальні слова пісні: «Дівки хоче Зельман, дівки хоче його брат, дівки хоче Зельманова й вся їхня родина». Поява другої жінки в груповій сім'ї значно полегшує долю всіх трьох і призводить від адельфогамії принаймні до парної сім'ї.

Куди ж подівалося це міфічне божество, що набуло такого поширення в фольклорі? Зовсім зникнути воно не могло. Співвідносність народної гри з початком шлюбного сезону спонукає шукати його в обрядовості весняно-літнього календарного циклу. Особлива популярність серед слов'ян фракійського походження не відкидає можливості слов'янської трансформації його назви. Корінь *зел-*, відомий зі слів *зелo*, *зелень*, *зілля*, *зеленух*, який нагадує його близьку паралель *зельм-* міг легко спровокувати фонетичну трансформацію Зельмана в *зелемана*, *зелемая*, а відти і в *Зелен-мая*, відомого міфічного персонажа тих же чехів та словаків.

Незважаючи на перетікання назв, функції багатьох міфологічних персонажів залишалися попередніми, саме це було й причиною їх пізнаваності та прийняття у власний пантеон божеств. Прикладом такого механістичного засвоєння назви може слугувати назва гри Дід Панас, яка поступово витіснила архаїчнішу Куці-Бабу.

Без сумніву, ті самі ознаки, що й фракійський Зельма чи готський Зельман мав і слов'янський Ярило. А спільним їх предком був Змій. В українську міфологію цей образ увійшов уже з назвою перелесника та з частиною утрачених характеристик.

Однак балтам назва «Зельман» невідома. Відтак час засвоєння її нашими предками логічно буде віднести на той самий час, коли його прийняли у свій пантеон стародавні греки, тобто на часи праслов'янської єдності. В цей час фракійці стикнулися з обома згаданими етнічними спільнотами.

Спільність міфологічної природи згодом давала підстави першим дослідникам національних міфологій легко упізнавати в національних міфічних персонажах запозичення функцій грецьких, римських чи скіфських

⁶ Zilynskyj O. Hra na Žalmana a jine lidowe hry o namlouwani nevesty//Časopis pro slovanske jazyky, literature a džjiny SSSR (Českoslowenska rusistika). – 1956. – № 2. – S. 261–294.

⁷ Патрицький О. верховні божества нашого краю // Діло. – 1890. – № 120, 121.

божеств. Отже, тільки за функціями слов'янських божеств легко визначити їхню колишню назву.

Багато чого про походження цього образу можна почерпнути і з текстів ігрових пісень. Якщо Зельман для одних народів – божество, а для інших – навіть верховний бог, до сонму богів належить і вся його родина. Відтак маємо вияв політеїзму. Водночас така особливість міфу, як присутність у його змісті родини божеств, створює можливість синхронізації самого явища багатобожжя з патріархальним патроном на чолі з періодом, не давнішим за добу раннього заліза. З цього часу починається формування національних варіантів міфічних богів. Як показує приклад Зельмана, всі вони означені календарно і неодмінною сферою своєї діяльності вважають створення шлюбних пар, що було основним цивілізаційним досягненням цієї епохи. До розряду політеїстичних божеств належать і наші Уродай, Водан, Купало, Щодра. Їх утворенням, власне, й завершується формування міфологічного пантеону. І тільки стосовно їх можна вести мову як про питомо національну міфологію. Найхарактернішою ознакою їх національної специфіки слугують їхні назви. Найпізнішим таким суто українським міфологічним персонажем можна вважати Красну Пані, опікунку дівоцтва і шлюбу⁸.

Загальна кількість слов'янських назв міфологічних персонажів настільки мала, що може видатися, що вся наша міфологія обірвалася ще в постмезолітичні часи, коли виникли уявлення про лісовиків, водяників, земляних духів. Насправді ж малоз'ясований на сьогодні й сам етногенез слов'ян. Досить тільки того, що зарубинецька культура, з якою пов'язують початок слов'янства, за деякими небезпідставними припущеннями, має кельтське походження. У зв'язку з тим, що основні персонажі нашої міфології склалися ще в дослов'янський період, багато слов'янських божеств приречені на неслов'янські імена.

Виктор ДАВІДЮК

«ЕДЕТ, ЕДЕТ ЗЕЛЬМАН»

(к вопросу генезиса одного игрового персонажа)

---

⁸ Детальніше про це див. у нашій статті «Поліська Артеміда – Красна Пані» (Давидюк В. Концепції і рецепції. – Луцьк, 2007. – С. 145–150).

В статье рассматривается вопрос сохранения в традиционной игровой практике древних мировоззренческих представлений. Основное внимание уделено наявности в украинском игровом фольклоре персонажей фракийского (кельтского) происхождения.

Ключевые слова: *игровой фольклор, мифология, брак, этноистория, славяне, фракийци, Зэльма, Дана.*

Victor DAVYDYUK

«ZELMAN IS GOING, IS GOING»

(to the question of genesis of one playing personage)

The question of keeping in traditional playing practice the ancient world autlooked idea is considered in the article. The main attention is payed on the presence in the Ukrainian playing folk-lore personages of Thracian (Celtic) origin.

Key words: *playing folk-lore, mythology, marriage, ethnohistory, Slavs, Thracian, Zelma, dana.*